

LUKÁCS ANDRÁS

Sine morbo¹?

A szélsőséges szervezetek, csoportok alternatív szervezeti diagnózisai

Magyarországon éppúgy, mint szerte a világban reneszánszukat élik a szélsőséges eszmék, gondolatok, ideológiai magyarázattal támogató elméletek, és újjáéledőben vannak a kirekesztést, megkülönböztetést, előítéleteket harsogó szervezetek, csoportok. A szélsőséges gondolatok hétköznapjaink éppúgy előforduló sajátos belső folyamatainak következményei, mint a bármely csoport észlelése kapcsán, az emlékezetünkben előhívott torzított információkra épülő reakciók. Az írott és elektronikus média a szélsőséges szervezetekre, csoportokra leginkább jellemző tulajdonságjegyek között tartja nyilván a kreált és formált sztereotípiákat, az előítéletességének palástolására képtelen, berögződésekkel jellemezhető fizikai és/vagy verbális agresszort. A szélsőséges szerveződések sztereotípiáira és előítéletes reakciókra számtalan példát, magyarázatot és okot is lehet találni. Szűk látókörre vallana, ha mindössze az emberi és polgári jogok elnyomását, illetve a demokratikus államrend erőszakos megváltoztatására irányuló szervezeteket, csoportokat tartanánk szélsőségesnek. A szélsőségek igen változatos megítélése és értékelése érdekében a külsőleg észlelhető, főbb szervezeti jellegzetességeik alapján történő megítélésükre koncentráltam.

A szélsőségek alapjait adó deviáns viselkedés- és magatartásformák okait jelen tanulmányban nem vizsgáltam. A kiinduló feltevés értelmezése érdekében az egyénekre, személyekre kidolgozott mentális zavaroknál megismert diagnóziskritériumok és a szélsőséges szerveződések releváns szervezeti jellemzői közötti párhuzamokat kerestem.

Természetszerűleg mindezek bevezetésekképpen a devianciáról, a sémákról, a sztereotípiákról, az előítéletességről és a szélsőségekről néhány kitérő gondolatot kell hogy tegyek.

A kérdés könnyebb értelmezése miatt felhasználtam azt a tényt, hogy a szélsőségesnek tartott szervezeteket, csoportokat gyakran társítjuk a személyekre/egyénekre jellemző tulajdonságjegyekkel². Ennek az elsőre különösnek tűnő gondolat-

1 Betegség nélküli (orv.).

2 ...a szkinhed propagandában mintegy öngazolásként is központi helyre került a jogellenes jelenségekkel – és általuk deviánsnak tekintett csoportokkal – szembeni harc...” NBH Évkönyv 2008. Nemzetbiztonsági Hivatal, Budapest, 2009

<http://www.nbh.hu/oldpage/evk2008/08-0055.htm>; ...Dávid Ibolya a Magyar Gárdával kapcsolatban megismételte korábbi felhívását, hogy a magyarországi települések itéljék el a szervezetet, és tilsák ki terület-

nak az abszolválása megkönnyíti a többnyire deviánsnak, zavart működésűnek tartott szélsőséges szervezetek és az egyénekre jellemző mentális zavarok jellemzői között előfordulható hasonlóságok megértését.

A szélsőséges szerveződések jellemzőinek keresése előtt ama régi és sokszor vitatott tézisérről kell szólni, amely szerint a tömegek, csoportok tudatlan tevékenysége lép az egyének tudatos tevékenységének helyére. A tömegekben feltűnő emberek valóban izolált egységek, és cselekvésük korlátja, intenzitása, eszméi jelentősen eltérnek a tömegként megnyilvánuló egységtől? A tömegekkel foglalkozó Gustave Le Bon szerint igen. A *Psychologie des foules* (Tömegek lélektana) című klasszikus munkájában a korra nem jellemző részletességgel elemzi a tömegek (embercsoportok) adott körülmények között új, az egyénektől eltérő jellemvonásait. A tömegekben az egyének saját személyiségadata eltűnik, kollektív érzelmei és gondolatai születnek. „...Kollektív lélek formálódik, átmeneti módon ugyan, de jól megkülönböztethető jellemvonásokkal...”³ Le Bon véleménye szerint a tömegeknél könnyen elterjedő legendák keletkezését nemcsak a hiszékenység okozza, hanem az is, hogy a legegyszerűbb esemény is elferdítve jut a csoportok képzeletébe⁴ (például ha a tömeg látta). A legendák pedig folyamatosan változnak. „...A tömegek képzelete szüntelenül alakítja őket korok, de főleg fajok szerint...”⁵ A jelenünkben megismert legendák, illetve az őket formáló tömegek nem sokat változtak. Ezeket a legendákat ma gyakrabban hívjuk előítéleteknek, a tömegeket pedig szélsőségeknek, amelyek kollektív tudata, illúziói, eszméi, hagyományai és hiedelmei éppúgy formálják az egyének véleményét, mint ahogyan alakítják a környezetüket is. Le Bon nézeteit ma már inkább a XX. század hajnalának sajátos, egyenlítés-mód-érvényesítéseként tartják számon, ám a tömegek egységben történő értelmezése és a jellemzőik vizsgálata szempontjából fontos alapgondolatnak tekinthető.

A társadalmi együttélés alapvető feltétele, hogy a közösség tagjai elfogadjanak és megtartsanak bizonyos normákat. A deviancia⁶ elméletek a társadalomban ismert normarendszer, a mikro-, makroközösségek, valamint a normák (viselkedési szabályok) elutasításából eredő közösségi válság okait taglalják. A devianciák mögött megfigyelhető a társadalom válsága, az értékek és a normák dezorganizációja, valamint ezek tünete, a viselkedészavarok. A deviancia-elméletek egyike

tükről. A pártelnök úgy fogalmazott: »Az agresszív szélsőségek elleni küzdelemmel nem szabad a bírósági döntésre várni.« Népszava, 2007. december 20., 3. o.

3 Gustave Le Bon: A tömegek lélektana. Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1913. Első könyv, első fejezet. [Eredeti: *Psychologie des foules*. Félix Alcan, Paris, 1895]

4 Uo. 33. o.

5 Uo. 41. o.

6 A deviancia a latin *deviatio* (az útról való letérés) szóból származik. Általánosságban a deviancia olyan magatartás, amely megszegi a közösség vagy társadalom nagy része által elfogadott normákat.

a „labelling-elmélet”⁷, amely egyben az úgynevezett „hazai viselkedészavarok” igazolásának méltó kommentárja is lehetne. Az elmélet szerint nem maga a viselkedés, hanem a külső környezet minősít deviánsnak egy-egy személyt vagy csoportot. Mivel folyamatosan változik, hogy melyek az intézményesen deviánsnak tartott szerveződések, ezért a minősítési címkézést nem maga a társadalom teszi meg, hanem annak intézményei. Ebben az aszimmetrikus kapcsolódásban a stigmatizált személyeknek, csoportoknak nincs lehetőségük, hogy befolyásolják a rájuk sűtött bélyeget. A társadalom véleményt formáló intézményei, illetve a környezet megerősíti a „címkézést”, és ezáltal a stigmatizált szervezetek azonosulnak az önmaguknak szánt szereppel. Ha a szélsőjobbaldali és szélsőbaloldali szerveződések osztályba sorolására tekintünk, kijelenthetjük, hogy a kormányok már rég elvégezték saját minősítő eljárásukat. A deviáns, normától eltérő szélsőséges szerveződések a címkézés hatására, eltérő környezetben más megítélés alá esnek. A hazai-nemzetközi címkézés különbségének aktuális példája a – jelenleg is folyamatban lévő, még nem tisztázott – La Pazban elfogott, több magyar résztvevőből álló terrorista csoportként beállított szerveződés.

Az eltérő értelmezésű címkézés hatására egy deviáns karriert felépíteni készülő szélsőséges szervezetet vagy csoportot érő stigmatizálás több kárt okozhat a társadalom szereplőinek, mint egy hasonlóan szélsőséges, ám még klasszifikálatlan szervezet.

Valamely közösség tagjairól összegyűjtött, észlelt és megtapasztalt információk nagyban befolyásolják a személyekről, csoportokról alkotott véleményeket és elvárásokat. Az észlelt és a beérkező információk saját és környezetünk szubjektumán, tehát magunk és mások emlékein, elvárásain „folyik át”, ezért értelmezésünk sokszor mindössze az eredeti információ releváns részének töredékéből, illetve e töredék „...hasonló tárgyakkal vagy eseményekkel való megelőző találkozásaink emlékéből” épül fel⁸. Atkinson az ilyen tárgyakra és eseményekre vonatkozó emlékeinket az eredeti észlelés leegyszerűsített rekonstrukciójának tekinti, és sémának nevezi. A minket érő információk tengeréből sokszor lehetőségünk és akaratunk sincs az információk egyenkénti észlelésére és feldolgozására, ezért az inputfeldolgozás folyamatában a leginkább jellegzetes információkat párosítjuk a már lévő korábbi sémánk egyikével. Az általunk alkalmazott sémás feldolgozás pozitívuma, hogy nagy mennyiségű adatot vagyunk képesek rövid idő alatt feldolgozni. Negatívuma, hogy ezáltal leginkább az inputok kvantitatív jellemzői sérülnek.

⁷ Erving Goffman: Stigma. Notes on the management of Spoiled Identity. Penguin Books, 1963

⁸ Rita L. Atkinson – Richard C. Atkinson – Edward E. Smith – Daryl J. Bem: Pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 18. fejezet, 514–515. o.

A sémás feldolgozáshoz hasonlóan a társadalmi kategorizáció (amikor az embereket inkább társas csoportok tagjaiként észlelik, mintsem egyedi egyénekként) is „megóv” attól az erőfeszítéstől, hogy minden személyes interakciónál az érintett összes egyedi, irreleváns, személyes aspektusával foglalkozzunk. Ennek következtében a kategorizáció lehetővé teszi a hasztalan információk válogatását és az azonnal nem észlelhető hasznosak rendelkezésre állását⁹. A társas csoportok észlelése során – ugyanúgy, mint az emberek esetében – a bennünk kialakult kép gyakran mindössze csak a kezdeti véleményünk, vagy az első benyomásunk. A társadalmi csoportról alkotott kognitív reprezentációt vagy benyomást az emberek úgy alakítják ki, hogy a jellemző tulajdonságokat és érzelmeiket összekötik az adott csoporttal¹⁰. Az észlelésünk és gondolkodásunk folyamán kialakuló tapasztalataink, elméleteink (például hogy a szélsőjobboldali szervezetek által képviselt családmódel erkölcsi alapja a vallás, valamint az egyház képviselte érték) tovább torzíthatják a ténylegesen észlelt információkat (például hogy a vallási jelképek használata valójában csak bizonyos közösségek együttérzésének megszerzésére irányul).

Azok a ferdtések és valótlán párhuzamok, amelyeket a szélsőséges szervezetek többnyire egy társadalmi csoportról – az efféle dolgok iránt nyitott személyek irányában – hangsúlyoznak, a saját irreális tapasztalataikból gyúrt sémáik. Atkinson szerint a torzítások, tehát a személyek csoportjairól alkotott séma maga a sztereotípiá¹¹, amely „...az emberek egy egész csoportjára vonatkozó, a személyiségvonások vagy fizikai megkülönböztető jegyek alapján alkotott következtetéscsoomag [...] amely hozzájárulhat az előítélthez, de az előítélet is táplálhatja a sztereotípiázást...”¹²

A szélsőséges szervezetek környezetükben ugyanazokat a személyeket, csoportokat észlelik és kapcsolják össze a más társas csoportokban megismert személyek jellemzőivel, mint amely személyek és csoportok saját sztereotípiáikkal szintén sújítják őket. A döntéseinkben és környezetünk interakcióiban válaszként funkcionáló sztereotípiáink minél inkább beépülnek véleményünk vázába, illetve a látásmódunk középpontjába, annál nagyobb valószínűséggel fordul elő, hogy a következő interakció után felmerülő döntési helyzetben, tehát értékalkotásunkkor elmenkből auto-

⁹ Jerome S. Bruner: On perceptual readiness. *Psychological Review*, vol. 64., 1957

¹⁰ David L. Hamilton: Stereotyping and intergroup behavior: Some thoughts on the cognitive approach. In: David L. Hamilton [ed.]: *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. Erlbaum, Hillsdale, 1981, pp. 333–354.

¹¹ A sztereotípiá kifejezést először Walter Lippmann újságíró használta. Ő a sztereotípiákat „a fejünkben lévő képeknek” nevezte. Richard C. Atkinson: *Public Opinion*. Macmillan, New York, 1922

¹² Rita L. Atkinson – Richard C. Atkinson – Edward E. Smith – Daryl J. Bem: i. m. 243–247. o.

matikusan előhívódnak. Minél nehezebb egy döntés meghozatala, annál valószínűbb, hogy valamilyen saját vagy másoktól átvett sztereotípiára támaszkodunk¹³. Például egy szélsőbaloldali szerveződés tüntetését délelőtt szemlélve megállapítjuk, hogy a résztvevő heterogén civilszervezetek tucatjai elítélik a fejlett kapitalista országok gazdasági és politikai elitje teremtette egyenlőtlenségeket, és illegitimnek tartják azok szervezeteit is (például Nemzetközi Valutaalap, Kereskedelmi Világszervezet, G8, Világbank stb.). Ha erre a tüntetésre csak este látogatunk el, kevésbé szembesülünk a felsorolt elvekkkel, mivel a csoport erőszakos cselekményei (például gyűjtogatás, a rendvédelmi szervek elleni nyílt támadások stb.) elhomályosítják őket.¹⁴ Nem igényel külön magyarázatot, hogy belássuk, milyen sztereotípiák képeződnek le a két eltérő esetben! Felvetődik a kérdés, hogy ez után egy látszólag hasonló esetben – például egy másik szélsőbaloldali tüntetés láttán – milyen korábbi sztereotípiák aktiválódnak bennünk. Feltehetően az első esetben egy békés tüntetés, a másodikban pedig az erőszakos csoport emléke „segít” a csoportjellemzők értelmezésében, függetlenül a szemünk előtt demonstráló szervezet valódi agressziójától.

A csoportsztereotípiákban tapasztalható jellemzők sokszor azokat az érzéseket sugallják, mint amilyeneket az adott csoport tagjai másokban kiváltak. Mással folytatott kommunikációnk, interakcióink nemcsak azt befolyásolják, ahogyan a világot, szűkebb vagy tágabb környezetünket látjuk és értelmezzük – következésképpen amilyen csoportokra osztjuk –, hanem azt is, hogyan gondolkodunk ezekről a csoportokról. Amikor a szélsőségek sztereotipizálnak, annak következménye hatással van a véleményű(n)k kialakítására és a tettei(n)k irányítására, tehát az előítéleteinkre. Joggal tehetjük fel a kérdést: vajon miért tudnak az előítéleteiket harsogó szélsőséges szervezetek könnyebben gyűlölni egész csoportokat, közösségeket, mint az egyes egyéneket külön-külön? A válasz egyszerű: „...Ha egy csoportról gondolkozunk sztereotipizáltan, akkor nem merül fel annak kérdése, hogy sztereotípiáinkat alávessük a valóság próbájának...”¹⁵ Az előítéleteket elszennvedők észlelésük kapcsán gyakran tapasztalják a szelektív látásmódot és sztereotip összemóssát (gondoljunk például egy kopasz, fekete ruhát és bakancsot viselő, fehér bőrű férfira), valamint hogy anonim, felcserélhető csoporttagként kezelik őket (mint például egy látszólag kínai származású piaci eladó). Magyarországon az előítéletek leggyakoribb célpontja a roma lakosság. Képzeli el azt a helyzetet, amelyben egy fehér férfi kocsival behajt egy romák lakta település zsák-

13 Eliot R. Smith – Diane M. Mackie: Szociálpszichológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2001

14 A példa természetesen bármely más meggyőződést hangoztató tömörülés kapcsán előfordulhatni volna. Alapját a 2007. június 1. és 8. között rendezett G8-ak találkozásán fellépő „ellencsúcs” résztvevői szolgáltatták.

15 Gordon W. Allport: Az előítélet. Osiris Kiadó, Budapest, 1999

utcájába, miközben az utcán álló romák tömegei erre gyors karjelzésekkel figyelmeztetni kívánják. A sztereotip összemosások elsőként említett példájában a „fekete ruhás férfiről” és a „kínai eladóról” fellehetően a nagy többség meg tudná nevezni, milyen emberek, mik a hibáik, melyek a közösségük jellegzetességei, sőt talán még egyéb személyes jellemzőiket is anélkül, hogy többet elárultunk volna rólok. Az utolsó szituációs példa akkor mutatja meg valódi sztereotip hatását, amikor az autózézetőben tudatosodik, hogy zsákutcába hajtott, és a fenyegető karjelzések mindössze a zsákutca tényét jelezték!

A sztereotípiák felismerése után szót kell ejteni annak alkalmazásáról, a szélsőséges szervezetek, csoportok előítéleteiről.

Előítéleteink alapját az objektívizált sztereotípiák¹⁶ jelentik, a kialakulásában pedig a társas befolyásolás játszik döntő szerepet. Egy szervezet vagy csoport maga is közvetlen irányító befolyást tud gyakorolni az emberek előítéleteire, mivel mindannyiunkban él a vágy, hogy saját csoportunkat mások fölé helyezzük, jobbnak lássuk, mint környezetünket, és ez a vágy gyakran a többi csoport elnyomásával teljesül¹⁷. A szélsőséges szervezetek többnyire a sztereotip képekre és kialakult vagy kialakított előítéleteikre alapozva szereznek, eufemizáltan szólva, társas befolyást az emberek fölött, amelynek során aktívan felhasználják a társadalomban evidensnek tartott és a többség által tapasztalt sztereotípiákat. Az e szerveződések által alkalmazott előítéleteesség sajnos többször túllép az előbbi hatásmechanizmuson, így a korábban megismert sztereotípiák alapot szolgáltatnak a további előítéletek gyártásához, illetve a korábbiak átférfálásához.

A szélsőséges szerveződések előítéleteit egy olyan többlábú, billegő székhez hasonlítanám, amelynek mindegyik lába egy-egy racionálisnak gondolt, az előítéleteik igazolását alátámasztó kreált vagy átvett indok, a véletlenszerűen földet érő lábak száma pedig a valósnak vélt sztereotípiák hamis bizonyítékai. Ha „ül” a szék, úgy ülnek, pontosabban szólva (meg)állnak az előítéleteik is.

A *Political Capital* tanulmánya szerint az előítéletek „...maguk is tanult társadalmi »termékek« a társadalmi keretfeltételek radikális módosítása nélkül is módosíthatóak, gyengíthetőek...”¹⁸ A gyűlöletet sugárzó előítéletek visszaszorítása összehangolt programok nélkül mindaddig erőn felüli próbálkozás, amíg e szélsőséges szervezetek, csoportok szinte kizárólagos válasza egy közösség ellen vélt támadásokra és egyben magyarázat az erőszakos fellépésük okára. A tanulmány rámutat

¹⁶ Uo.

¹⁷ Elliot R. Smith – Diane M. Mackie: i. m.

¹⁸ Gimes Gergely – Juhász Attila – Kiss Kálmán – Krekó Péter – Somogyi Zoltán: Látélet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéleteesség és intolerancia hazai helyzetéről. Helyzetjelentés és javaslatok. *Political Capital*, Budapest, 2008, 5–11. o. http://www.maralapitvany.hu/upload/eloiotelesseg_tanulmany_081016.pdf

arra az aktuális problémára, miszerint a magyar társadalom előítéletei szabad mozgásteret engednek a szélsőjobboldali mozgalmaknak, amelyek így a kisebbségek iránti ellenérzéseiket vetítik ki előítéleteik alanyaira, illetve fogalmazzák meg saját nemzeti elkötelezettségüket.

A szélsőségek szociálpszichológiai megközelítése egyoldalú magyarázatot ad az e szervezetek, csoportok által elkövetett cselekményekre. A szélsőségek definíciója a folyton formálódó társadalmi, szociális, vallási, kulturális és politikai normákhoz kötődő követelmények miatt igencsak szubjektív. Egyetemes értelmezésben szélsőségesnek tekinthetők az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatában megfogalmazott emberi jogokat, az ENSZ alapokmányában deklarált célokat és elveket, valamint az Európai Unió által elfogadott alapelveket és normákat el nem ismerő szervezetek, csoportok. Mindezek alapján természetesen igen tág annak a zsáknak a szája, amelyen átnyomhatjuk (értsd: megítélhetjük) a számunkra szélsőségesnek ítélt szervezeteket, csoportokat. Egy-egy szerveződés szélsőségekhez fűződő nyílt elkötelezettsége vagy lappangó elhatárolódása más megítélés alá esik a szerveződés szűk és tág környezetében, ezért a szélsőségesség határa végső soron azoknak a személyeknek az értékítéletén múlik, akik a zsákot tartják, illetve képletesen szólva annak száját mozgatják. A definíció pontosítása és a későbbi alternatív értelmezés megkönnyítése érdekében szükséges részletezni a szélsőségek kialakulásának és működésének mozgatórugóit, valamint a működésük jellegzetességeit.

A téma egyik hazai prominense, Szternák György szerint a szélsőséges szervezetek, csoportok definíciója a demokratikus jogállam fejlődése során folyamatos pontosítást igényel. A szélsőséges szerveződések tömeges létrejöttének megelőzése érdekében célszerű idejében felismerni és kezelni a társadalom szociális, vallási, kisebbségi és ideológiai nézetkülönbségeit. Kialakulásuk és működésük szempontjából ideálisak a nagyvárosok. Külön veszélyt jelentenek az ideológiai töltéssel bíró, magukat a demokratikus államrend fölé pozicionáló csoportok. A szélsőségek egyedi jellemzői, hogy a demokráciában is képesek az átlagembert nézeteikkel, eszméikkel megnyerni, illetve hogy ezek a szerveződések a törvényes politikai tevékenység és a köztörvényes bűnözés határterületén működnek¹⁹. A szélsőséges-előítéletes mozgalmak további fontos jellemzői, hogy gyakran tartanak rituális sűrűségű gyűléseket („makrorituálékat”) annak érdekében, hogy megerősítsék a csoportkötődést, a szolidaritást, a karizmatikus szervezeti hűséget, és hogy új erőre kapjanak a kollektív érzelmek. Példa mindezekre a fasiszta mozgalmakon kívül,

¹⁹ Szternák György: Szélsőséges, erőszakos szervezetek, mint lehetséges veszélyforrások demokratikus társadalmunkban. Szakmai Szemle, 2007/3.

a Ku-Klux-Klan, amely gyakran él a rituálisan hatékony jelképeivel és kialakított csoportszokásaival²⁰.

A szélsőségek eltérő megítélése miatt egy már strukturált hazai értékelési rendszer eredményeit vettem alapul. Jelen tanulmányban azon szélsőséges szervezetek, csoportok jellemzőit vettem figyelembe és értelmeztem, amelyek a Nemzetbiztonsági Hivatal évkönyveiben²¹ a szélsőséges szervezetek címszó alatt nevesítettek. Törekedtem a szélsőséges szerveződések anonimitásának megtartására, továbbá hogy valótlán párhuzamok „felfedezése” ne vigye tévútra az olvasót.

A későbbi elemzésben felhasznált elméleti klasszifikáció során hét egymástól markánsan elkülönülő szélsőséges szervezet, csoport jellegzetességeit vizsgáltam. Ezek: a szélsőjobboldali és szélsőbaloldali szervezetek; a társadalomra veszélyes vallási mozgalmak; az alkotmányellenes szerveződések; a terroriszervezetek; a futballhuliganizmust képviselő ultrák; valamint a XXI. század információs társadalmának szélsőségei.

A szélsőséges csoportok, szerveződések külsőleg észlelt szervezeti sajátosságai kapcsán azon markáns jellegzetességekre, egyedi jellemzőkre koncentráltam, amelyek ismertségükön túl párhuzamot mutat(hat)nak az egyénekre jellemző mentális zavarok²² jellemzőivel.

Párhuzam a mentális zavarok és a szélsőségek között?

A szociálpszichológia neves képviselője, Gordon W. Allport az előítélettel foglalkozó könyvében²³ kifejti, hogy az elmebetegségek osztályozásakor az üldözéssel téveszmét Kraepelin úgy határozta meg, hogy: „...*Balítéletek, melyeken nem változtat a tapasztalat...*” Allport ezen átfogó meghatározás szó szerinti értelmezése kapcsán kijelentette, hogy ebben a perspektívában nagyon sok ítélet, így az előítélet is téveszmésnek mondható.

Véleménye szerint az a személy, aki valóban üldözéssel téveszmék²⁴ rabja, az csökkönyösen merev, gondolatai tévesek, a valóságot teljes mértékben nélkülözi, és

20 Lengyel Zsuzsanna: Szociálpszichológia. In: Pataki Ferenc (szerk.): Csoportközi viszonyok és reprezentációk. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. IX. rész

21 Magyar Köztársaság Nemzetbiztonsági Hivatalának 2001 és 2008 között megjelent évkönyvei.

22 Mentális zavar: az egyénben jelentkező olyan klinikailag jelentős viselkedési minta vagy pszichológiai szindróma, amely vagy jelenlegi szenvedéssel (például egy kellemetlen tünettel), illetve fogyatékossgal (például egy vagy több fontos területen jelentkező működésromlással) kapcsolatos, vagy szenvedés, halál, fájdalom, fogyatékossg, illetve valamilyen szabadság elvesztésének jelentősen megnövekedett valószínűségével. Forrás: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-IV).

23 Gordon W. Allport: i. m.

24 A téveszmék olyan gondolatok, melyeknek nincs tényszerű, valós alapjuk, gyakran abszurdak, de az illető erősen hisz bennük. „...Ezek a vélekedések lehetnek árnyaltak és egymáshoz képest koherensek, de ugyanígy tö-

semmiféle befolyásnak nem engedelmeskedik. Az egyénekhez hasonlóan a szélsőséges szervezetek esetében mindezekkel az ismérvekkel részben közös vonások és ismertetőjegyek is felismerhetők. A megszokottól eltérő értelmezés párhuzamai-
nak könnyebb megértéséhez Allport téveszmékkel teli gondolkodás kifejlődésének három lépcsője adhat nyomatékosabb megerősítést.

Allport értelmezésében az üldözéssel téveszmékkel, paranoiás gondolatokkal élő személynek a gondolkodása többnyire mindig valamilyen személyes frusztrációból, hiányérzetből eredeztethető. *Vajon tapasztalható-e a szélsőséges szerveződéseknel az egyének jellemzőivel hasonlatos szervezeti frusztráció?* Ha egy csoportot kizárólag külső jellemzői (például működésük, rituáléik, fellépésük, kommunikációjuk) alapján vizsgáljuk, előfordulhat, hogy a válasz igen. Egyértelmű és határozott válasz természetesen nem adható, de a tömegek Le Bon által megismert jellemzőit előtérbe helyezve, néhány érdekesnek tűnő, napjainkban aktuális kérdés tehető fel. *Miért olvasható ki egyértelműen a szélsőjobboldali szervezetek propagandájából és eszméiből az idegenek (például zsidók, cigányok, feketék stb.) jelenléte okozta kudarc és az ezt körülengő frusztráció?* *A szélsőbaloldali szervezetek tiltakozásának miért állandó alanyai a gazdasági monopóliumokat birtokló multinacionális vállalatok és államközi csúcsszervek, miközben tudvalevő, hogy az egyenlőtlenségek hátterében az államok gazdasági és szociális hiányai, egyenlőtlenségei találhatók?* *Az alkotmányellenes szerveződések hiányérzetét miért a hatalom és az irányítás gyűrűjéből való kizártság és kizártság táplálja, míg például a terrrorszervezetekéért a vallási, ideológiai terjesztés gátját szabó kormányok?* A kérdések által sugallt kép, meglehetősen, hogy csak illeszkedő válaszai a feltett kérdésnek, ám az mindenképpen érzékelhető, hogy a frusztrációból és a hiányérzetből eredő verbális és/vagy fizikai agresszió, a sztereotíp észlelés és előítéletes megnyilvánulások több szélsőséges szervezetnél is részben fellelhetők.

A téveszmékkel és paranoiás gondolatokkal élő személy második fejlődési lépcsőjét Allport úgy részletezi, hogy az egyén az elfojtás és részben a kivejtés révén határozottan önmagán kívülre lokalizálja az érzelmi okát. Az előbbi gondolatot folytatva felmerül a kérdés, *hogy az információs társadalom szélsőségei (például hackercsoportok) az elfojtott elégedetlenségüket miért idegen honlapokra vetítik ki, míg frusztrációjukat miért azok alanyának szándékosan okozott kárral kompenzálják?* Példaként a kávézóláncot és kávékultúrát népszerűsítő amerikai Starbucks cég

redékesek és szeszélyesek is; olykor megvilágítják, értelemmel ruházzák fel a tényeket, mások zavarossá és értelmetlenné teszik őket...” Az üldözéssel téveszme a skizofréniában fordul elő a leggyakrabban. ...Az üldözéssel téveszme áldozatait úgy gondolják, hogy összeesküvést szőnek ellenük, kémkednek utánuk, hátrányosan megkülönböztetik, rágalmaznak, megfenyegetik őket, rájuk támadnak, vagy szándékosan rosszat akarnak nekik...” Ronald J. Comer: A lélek betegségei. Pszichopatológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 465. o.

elleni informatikai támadásokat hozhatnám fel. Egy másik ugyanígy aktuális példa a futballrajongók szélsőségei, az ultracsoportok. Ha egy Magyarországon szélsőségesnek tartott „rajongói csoport” jelenlétében lejátszott futballmérkőzést veszünk górcső alá, miért érzékeljük a kollektív érzelmek kivetítését? Két szándékosan nem nevesített focicsapat „szurkolói” miért váltanak ki eleve félelmet a környezetükből? E csoportok kollektíven sugárzott érzelmei csak a csapatuk rossz játékának fokmérői, vagy minden számukra ellenséges közösségre vonatkozó (ellenfél szurkolói, rendőrök stb.) agressziójuk kivetítése?

Allport szerint a téveszmékkel és paranoiás gondolatokkal élő személy az utolsó fejlődési fokán az önmagán tökéletesen kívülre lokalizált, elfojtott és kivetített érzelmeinek külső okában azonnali fenyegetést észlel. Ennek következményeképpen gyűlölni kezdi, és jelentős agresszió keletkezik benne. A szélsőjobb és szélsőbaloldali szervezetek éppúgy érzékelhető karaktere az előítéleteik alanyai irányában mutatott gyűlölet és agresszió, mint ahogyan léteznek mindez a terrrorszervezetek eltérő vallású személyei ellen vagy az alkotmányellenes szerveződéseknek az állam jogalapját elismerő személyekkel, szervezetekkel szemben. A társadalomra veszélyes vallási mozgalmak más közösségekről, pénztőkéről hangoztatott – sokszor közhelyesen paranoidnak tartott – előírásait fokozatosan ismeretik tagjaikkal, mint ahogyan teszik ezt az ideológiai alapon elsajátított előítéletekkel is.

Felfedezhető-e párhuzamosság a szélsőséges szerveződések és a személyekre jellemző mentális zavarok kritériumai között? A többnyire elutasításban és a társadalmi megerősítés hiányában működő szélsőséges szervezetek működése hasonlóságot mutathat a személyekre definiált paranoid²⁵ jellemzőkkel. Ha az elméleti feltételezés mögé szervezeti jellemzőket társítunk, akkor elmondható, hogy a paranoid sajátosságokkal részben azonosságot mutató szélsőséges szerveződés tevékenységének eredményét nem befolyásolja a közfelháborodás, illetve hogy a leplezett szervezeti akciókra agresszív fellépéssel reagál. Egy ilyen szervezet időszakosan mérsékelheti az előítéleteességét és agresszióját, ami nem jelent egyet a missziójának elárulásával. A szélsőséges szervezet az előítéleteivel ellentétes érvekkel, ellenreakciókkal való szembesüléskor inkább átértelmezi azok tartalmát, mintsem hogy az eredeti szervezeti hitvalláson módosítania kelljen. A későbbiekben erről részletesebb elemzést az olvasó a paranoid szervezeti jellemzőkkel bíró szélsőséges csoportnál talál.

25 A paranoiditás lehet egyben tünet, de akár személyiségvonás is. Előbbire példa a skizofrénia, utóbbira a paranoid személyiségzavar. A paranoid jelzőt használó könyvem ezt többnyire a paranoid személyiségzavar jellemzőivel azonosítja. A paranoid személyiségzavar kritériumainak alternatív értelmezése, valamint a szélsőségek „működési zavaraira” jellemző ismérvek közötti párhuzamot a Paranoid jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport fejezetben részleteztem.

A szélsőségek és az egyének kizárólag külső sajátosságait figyelve a paranoid szervezeti jellemzők feltételezése mellett szükséges vizsgálni az esetleges kényszeres²⁶ indítékok tekintetében fennállható azonosságokat is. A környezeti sajátosságokat figyelembe véve, vajon mely szélsőséges csoport sajátos megnyilvánulásaiiban találhatunk a személyeknél megismert kényszeres indítékokkal nagyban hasonlatos sajátosságokat?

A válasz vélhetően az előítéleteihez mereven hű, ellentmondást nem tűrő, végletekig kitaró szélsőséges szerveződésekénél kereshető. Ha ezt elfogadhatónak tartjuk, akkor feltételezhetjük, hogy az ilyen szervezetek agresszív fellépésének indítékát a csoport által kialakított vagy más szerveződéstől átvett előítéletek és a sztereotip képzetek szolgáltatják. Az ilyen szerveződés rugalmatlan reakcióinak háttérében a kényszeresen ismételt sablonok találhatók (például hogy a romák nagy többségét nem a munka, hanem a bűnözés köti le). Folytatva a szélsőséges szervezetekben a kényszeres karakterekre utaló jellemzők vizsgálatát, további hasonlóságok vélemezhetők. E szélsőségek az indítékaik kifejezésére használt erőszakos és megtorló akciókat többnyire nem bízzák más csoportra vagy szervezetre, kivéve, ha a szervezeti vízióknak magukat tökéletesen alávető más szerveződés kerül az érdekkörükbe. Ezért például egy erőszakos akcióban kizárólag csak szigorú ideológiai, értékrendszerbeli megfelelés esetén engedélyezik más szerveződés részvételét.

A szélsőséges szervezetek kényszeres indítékainak szomorú példái lehetnek az 1944–45-ös budapesti események. A regnáló kormányzat szélsőséges szervezetei a náci vezetésnek való megfelelés kényszere alatt brutális üldözéstudatot erőszakoltak rá a magánszemélyekre. Konrád György egyik könyvében²⁷ az egyén (értsd: a zsidó emberek) és a német irányítógépezet (a második világhábon utolsó éveiben Magyarországot vezető bábkormány) kölcsönhatása kapcsán megjegyzi: „...Vezér manapság nincsen valamilyen kitalált közösség, valamilyen közösségi szövörágok nélkül, és persze az ilyenekre fogékony, harcos stréberek és demagógok nélkül...” Vezérek és követőik, koroktól és társadalmaktól függetlenül, ma is egyaránt táplálják az előítéletesség tüzét, és szítják a sztereotípiákra hajlamos emberekben a kibontakozó, újjáéledő ellenszenvük parazsát.

A szélsőséges csoportok, szervezetek kommunikációja (kommunikéi és propagandái) először többnyire a verbális, majd nonverbális kommunikáció útján találkozik vélt ellenségükkel. Felvetődik a kérdés, hogy az előítéletek alanyai (egyének vagy csoportok) miért nem tudnak fellépni a védelmük érdekében.

26 A kényszeres személyiség oly görcsösen ragaszkodik a rendhez, a tökéletességhez és a mentális és interperszonális kontrollhoz, hogy elveszíti minden rugalmasságát, nyitottságát és hatékonyságát. Forrás: DSM-IV.

27 Konrád György: Kerti mulatság. Noran Kiadó Budapest, 2005, 245. o.

A hazai romaság–szélsőjobb viszonyára a legemblematikusabb választ *Habermas* tézise adhatja. Szerinte az előítélet a szisztematikusan torzult kommunikáció egyik formája. Akkor következik be, ha a szimbolikus interakció cselekvőinek egyenlőtlen az esélyük véleményük kifejtésére, a másik fél véleményének bírálata-ra, a beszédaktusok érvényességi igényének megkérdőjelezésére, valamint az énanonosságuk megjelenítésére²⁸. A hazai romák és a társadalom szélsőségeinek szisztematikusan torzult kommunikációja már az előző rendszerben is éppúgy jelen volt, mint ahogyan az egyenlőtlen véleménykifejtés és az őket támadó fél bírálata-ra való válaszadás jelenlegi esélytelensége. A magyarországi roma közösség énanonosságának megjelenítését megmutatni kívánó próbálkozások kapcsán pedig csak további szubjektív, mondhatni, újabb előítéletes gondolatok csapódtak le a társadalom szélsőséges csoportjaira. A hazai szélsőjobboldali szerveződések például e torzult kommunikáció szándékosan félreértelmezett tartalmára alapozva képesek előítéletes céljuknak megfelelő társadalmi támogatottságot kiépíteni.

Ha a szélsőséges szervezetek működése és a mentális zavarok jellemzői közötti részbeni hasonlatosság feltételezhető, akkor joggal teheti fel a kérdést az olvasó, hogy az azonosság kizárólag a szervezetet jellemzi vagy az azt vezető ideológus vezért, demagóg agitátort? Allport könyvében az előítéletesség gombolyagát tovább bontva megjegyezte, a paranoia az előítéletesség szélsőséges és kóros példája, ami akár normális egyének esetében is előfordulhat. A paranoiás személyiségből kialakuló demagóg személy kétségkívül kiemelkedő veszélyt jelent, amire sajnos bőven akad példa a történelemben. A hatalmi ambíciókat is igénylő demagóg agitátoroknál, valamint kisebb mértékben tekintélyelvű követőiknél is jelentkező „...paranoid hajlam lehet az oka annak is, hogy az antiszemita vagy kommunis-tafóbiás személyek kényszeres indítékai sosem érnek nyugvópontra...”²⁹ Az ilyen ember örökké felhúzott állapotban él, elveit, indítékait még a társadalom széle-sebb rétegének elutasítása, elfordulása sem retenti el. Sok esetben a szélsőséges szervezetek, csoportok személyekre jellemző, mentális zavarokkal hasonlatos is-mérveinek az oka az előítéletes és tekintélyelvű paranoid³⁰, pszichopata³¹ vagy

28 Jürgen Habermas: *On Systematically Distorted Communication*. Inquiry, vol. 13., 1970

29 Gordon W. Allport: i. m.

30 Például a Baader–Meinhof-csoport, majd utódja, a RAF szélsőbaloldali szervezet vezetői közül Ulrike Meinhof személyisége egy agysebészeti beavatkozás után indult torzulásnak és vált paranoiássá, ekkor alakultak ki radikális nézetei. Andreas Baadert pedig mániás depresszióval kezelték. Póczik Szilveszter: *A nemzetközi terrorizmus fontosabb összetevőiről*. Magyar Tudomány, 2005/10., 1269–1278. o.

31 Például Joszif Visszarionovics Sztálin „...művelt pszichopata volt, különleges karizmával...” – állítja tízéves kutatásaira alapozva Montefiore brit történész. Simon Sebag Montefiore: *Young Stalin*. Orion Publishing Group, 2008

antiszociális³² személyiségzavarral bíró demagóg vezetők saját, valós mentális zavarára.

Ennek ellenére az irracionális tettek alapján működő szélsőségeket többnyire nem csak az azokat vezető tekintélyelvű, öntudatos vezérek mentális zavaraiával azonosították. Nietzsche szerinti „...Az egyéneknek ritkán megy el az eszük, a csoportoknak, pártoknak, népeknek, történelmi koroknak annál inkább...”³³ Ha elfogadhatónak találjuk ezt a kétségkívül általános és igen sok példával alátámasztható megállapítást, akkor ennek igen végletes megközelítéséről is szót kell ejteni. Brickner továbblépett az előítéleteket harsogó szélsőséges szervezetek (a náci erőszakszervezetek) és követőik (a tiltakozásra néma társadalom) felelősségén, és véleményét az egész német nemzetre kiterjesztette. Vélekedése szerint a náci Németországban az egész társadalom paranoiás és üldözéses téveszmés volt³⁴. A túlzó és sok tekintetben általánosító vélemény, annak minőségétől függetlenül, heves érzelmeket és eltérő reakciókat préselt ki a nemzetekből.

A kérdés adott: ha nem minden esetben a demagóg agitátor mentális zavarára formálják a szélsőséges szerveződést, akkor a csoport tagjainak mentális zavarai is befolyásolhatják a szervezetet? Egyszerűbben kifejezve: előfordulhat, hogy nem egy mentálisan beteg, zavart vezér hajszol bele egy szerveződést a szélsőséges csapdájába, hanem ezt tagjaik a szélsőséges szerveződés nevében teszik, harcos demagóg vagy vezető hiányában? Tétélezzük fel, hogy a szélsőséges szervezetek külsőleg észlelt jellemzői, karakterei részben azonosságot mutatnak az egyének mentális zavarainak kritériumaival!

Az alternatív szervezeti diagnózisok feltételei

A tanulmány további részében azt vizsgálom, hogy a szélsőséges szervezések mely releváns, külső jellegzetességei, ismérvei, reakciói és irreális társas interakciói adhatnak okot arra, hogy alternatív értelmezésben egy az egyénéknél alkalmazott mentális zavar (diagnózis) jellemzőivel párosítsam. A személyekre alkalmazott mentális zavarok jellemzőit a pszichiátriában használt, az Amerikai Pszichiátria Társa-

32 Például a bibliai Sámson antiszociális személyiségzavará vezető volt. Viselkedési zavarokkal küszködött, impulzív és merész viselkedése gyakran sodorta fizikai agresszióba, miközben a szociális normákhoz képtelen volt alkalmazkodni – állítják Sámsonról amerikai kutatók a Birák könyvének elemzése kapcsán. Eric Altschuler et al.: Biblical Hero Samson May Been Sociopath as Well as Strongman, According to new research. University of California, San Diego, Social Sciences, New Releases, February 21 2001

33 Gustave Le Bon: i. m.

34 Richard M. Brickner: Is Germany Incurable? J. B. Lippincott, Philadelphia, 1943

ság által kiadott DSM-IV-TR³⁵ megnevezésű kézikönyv adja. A DSM-IV-TR (a továbbiakban: DSM-IV) az egyes mentális zavarokat leíró diagnosztikus ismérvek, illetve a diagnózis felállítására szolgáló vezérfonalakat összefogó osztályozási rendszer.

A szélsőségek korábban részletezett hét csoportjából azokat a szélsőséges csoportokra, szervezetekre jellemző külső sajátosságokat vizsgáltam, amelyek alternatív értelmezésben a mentális zavarok diagnosztikáriumával azonos karakterekkel bír(hat)nak. Ilyen a megrökönyödést kiváltó reakció, az erőszakos fellépés, az egyoldalú szervezeti kommunikáció, az agressziót és félelmet keltő megnyilvánulás, az inadekvát reakció, amelyek nagyban kihatnak a tevékenységükre, kommunikációjukra és társas interakcióikra.

Ha egy diagnosztikáriumban és a szélsőség külső szemlélő(k) által megismert követelményeiben azonosságot vagy részbeni egyezőséget tapasztaltam, ott a személyeknél alkalmazott mentális zavarhoz kapcsolódó kritériumokat a szélsőséges szervezetekre értelmeztem. Így eme erősen elméleti értelmezésben csak azokat a mentáliszavar-kritériumokat alakítottam át, amelyek kiemelt jelentőségűek, illetve amelyek e tág értelmezési határokon belül még a szélsőséges szervezetekre, csoportokra értelmezhetőek.

Abban az esetben, ha az egyéneknél ismert mentális zavarok kritériumainak döntő többségét sikerült a szélsőséges szerveződésekre értelmezni, akkor használtam az adott szélsőséges szerveződésre az *alternatív szervezeti jellemzőkkel bíró szélsőség* meghatározást. A következőkben részletezett szélsőséges szerveződések alternatív szervezeti diagnosztikáriumainál a szervezet és csoport kifejezésen azonos tartalmat értem. A diagnosztikus ismérvek könnyebb értelmezése érdekében az alternatív szervezeti diagnosztikáriumoknál a szélsőség általam dominánsnak vélt megjelenési formáját (szervezet vagy csoport) használtam.

Az ez után taglalt négy alternatív szervezeti diagnosztikáriumot (az antiszociális, a borderline, a paranoid és a skizoid jellemzőkkel azonosságot mutató csoportok) részletező szélsőséges szervezeteket a már felsoroltak alapján tagoltam. Mindegyik szervezeti zavar jellemzői közül a leginkább érzékelhető és a mentális zavarokkal párhuzamot mutató karaktereket emeltem ki. Minden alternatív szervezeti diagnosztikáriumnál lábjegyzetben ismertettem a személyeknél használt eredeti diagnosztikáriumok jellemzőit azért, hogy a köznyelvben tévesen használt személyiségzavarok jellemzői ne torzítsák az értelmezést. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szélsőségekre így alkalmazott alternatív szervezeti diagnosztikáriumok és azok részletes jellemzői nincsenek kapcsolatban a személyeknél alkalmazott mentális zavarok diagnosztikáriumaiával.

35 Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 4th ed. Text Revision. American Psychiatric Association, 2000

A szélsőséges szervezetek, csoportok alternatív szervezeti diagnózisai

A személyiségzavarok³⁶ ismérveivel hasonlatos jellemzőkkel bíró szervezetek vagy csoportok rugalmatlan megnyilvánulásai feszült és konfliktust előidéző helyzeteket teremtenek a környezetükben. Ezek negatív hatással vannak a szerveződés külső kommunikációjára, működésére és a céljainak elérése érdekében működtetett releváns funkcióira. E szélsőségek szervezeti kultúrája, értékelési reakciójuk minősége és intenzitása jelentősen eltér bármely más szerveződés értékrendjétől, tradíciójától. A személyiségzavarok kritériumaihoz hasonló ismertetőjegyekkel jellemzett szélsőséges szervezetek többnyire az erőszakos vagy agressziót generáló helyzetekben próbálnak érvényt szerezni érveiknek. A szerveződések működési zavaraira utaló tünetek kezdete a megalakulás után többnyire azonnal, vagy igen rövid időn belül megtapasztalható.

Antiszociális jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport³⁷

Az antiszociális karakterekkel hasonlóságot mutató szélsőséges csoport jellemzője, hogy a törvényeket és a szabályokat éppúgy nem követi, mint a társadalmi követelményeket vagy íratlan szabályokat. Ennek egyik lehetséges oka, hogy a csoporttudatban az realizálódott, hogy a törvények rájuk nem vonatkoznak, így a szerveződés a törvények és társadalmi-etikai normák fölött áll. Másik oka lehet, hogy a csoport a csodákat többnyire nem realizálja, azok okának más szervezetek, állami hivatalok tevékenységét tartja. Az antiszociális jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport az elszenvedett sértéseket nem viseli el, azokat heves indulattal megtorolja, így az ismétlődő, ellentmondást nem tűrő agresszív cselekményei egy-

36 A személyiségzavar a belső élmények és a viselkedés olyan átfogó, tartós és rugalmatlan mintája, amely jelentősen eltér az egyént körülvevő kultúra követelményeitől. Ez a rugalmatlanság gyakran pszichés sérülésekben és szociális vagy munkahelyi konfliktusokban kifejeződő kellemetlenségekhez vezet. Forrás: DSM-IV. A Magyarországon használt BNO-10 (a betegségekkel és egészséggel kapcsolatos problémák nemzetközi statisztikai osztályozása) kódrendszer paranoid, skizoid, szkizotip, antiszociális, borderline, hisztrionikus, narcisztikus, elkerülő, dependens és kényszeres típust különböztet meg.

37 Az antiszociális személyiség kategóriájába sorolt, gyakran „pszichopátának” vagy pontosabban „szociopátának” nevezett személyek jellemző módon semmibe veszik és rendszeresen megsértik mások jogait. Az ilyen személyiségzavarral küszködő emberek mindenkit becsapnak, többségük képtelen huzamosabb ideig egy munkahelyen dolgozni. Rendszerint felelőtlenül bánnak a pénzzel, anyagi kötelezettségeiknek nem tesznek eleget, és impulzívitásuk miatt többnyire előzetes megfontolások és következmények mérlegelése nélkül cselekszenek. Forrás: DSM-IV. Az antiszociális személyiség egyik megdöbbentő példája Charles Manson volt, aki 1969-ben kilenc ember meggyilkolására vette rá híveit. Manson több szempontból is megfelelt az antiszociális személyiség kritériumainak.

ben a „létezésének a nyomai”. A szerveződés ellenségei, áldozatai, illetve a rendvédelmi szervek könnyen azonosítják a csoportot, mivel cselekményeinek kidolgozását és elkövetési módját átlagon aluli kreativitás jellemzi.

Az antiszociális jellegzetességekkel azonosítást mutató csoport erőszakos cselekményeinek, illetve mások vakmerő veszélyeztetéséhez az alacsony szervezeti toleranciaszint ad alapot. A szélsőséges csoport a törvények, normák be nem tartásából keletkező szankciókra, büntetésekre nem reagál, folyamatosan megsérti az írott (világi és vallási) és egyéb szokásjogból eredő szabályokat (például a megbékélést elősegítő vallási ünnep alatti szándékosan merényletet követ el). A csoportot az ismétlődő erőszakos, közveszélyes jellegtől (például a tüntetéseken a rendfenntartó erők elleni erőszakos fellépés) még a szűk környezete sem tudja elterelni. Ennek nyomán a csoport a kötelezettségeit, feladatai ellátását, tartozásai rendezését képtelen megoldani. Ténykedését valamennyi közösség és társaság irányában torzult kommunikációs és nonverbális reakciók jellemzik, ezért indifferens a személyek bántalmazása, más szervezetek átverése. A szélsőséges szerveződést hektikusan változó megnyilvánulások kísérik szinte bármely közösségi interakcióban vagy dialógust teremtő helyzetben.

Az antiszociális jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport többnyire céltalan, illetve értelmetlen vízióért harcol, terveket nem alkot, mint ahogyan stratégiájában vagy missziójában is maximum csak egy-egy felszínes, tartalom nélküli vízió található (például a futballhuliganizmust képviselő ultracsoportok szinte csak a közeljövő agresszív megmozdulásaira kovácsolnak valós terveket). A szervezet jövőbeni fejlődési utat kommunikál ugyan, bár nincsenek annak megvalósítására vonatkozó tervei. A szerveződésnek többnyire nincsenek értékei, vagy igen, csak elenyésző mértékben, ennek háttérében a hatalmi ambíciók és egy túlértékelt szervezet képe áll.

Az antiszociális karakterekkel hasonlóságot mutató szélsőséges csoport tevékenységét és kommunikációját többnyire a hirtelen impulzusok indítják el és mozgatják meg, figyelmen kívül hagyva a morális, etikai, törvényi elvárásokat, előírásokat. Az antiszociális jellemzőkkel megegyező ismérvekkel bíró szélsőséges csoportot a környezete többnyire érzéketlen közösségnek, vagy vonzó, öncélú szerveződésnek látja. Őszinte állásfoglalásra, érzelmi döntésekben való segítségnyújtásra kizárólag a csoportot nem ismerő személyek, szervezetek számíthatnak. E csoportok felsorolt szervezeti zavarainak változatossága és erőszakossága a csoport megalakulásától kezdve többnyire folyamatosan növekszik.

Borderline jellemzőkkel bíró szélsőséges szervezet³⁸

A borderline jellemzőkkel bíró szélsőséges szerveződés erőforrásait nem kímélve, folyamatosan azon tevékenykedik, hogy elkerülje az érekkörébe tartozó személyektől, szervezetektől valós vagy képzelet elszakadását. Hasonló értékrendű szélsőséges szervezetekhez vagy nem intézményszerű formában működő, azonos célú és gondolkodású csoportokhoz fűződő interakcióik többnyire impulzívak. A szélsőséges szervezet a környezetében működő csoportokkal, szervezetekkel kötött együttműködéseit folyamatosan túlértékeli, ennek háttérében a folyton változó szervezeti értékrendszerének ingadozása áll. Az ilyen szerveződés eszmékhez, tárgyakhoz kötődése átlagon felüli, ami először pozitív élményeket vált ki a környezetükből. A borderline karakterekkel azonosságot mutató szélsőséges szerveződés az első pozitív környezeti megerősítés után a szerveződés ténykedését igazoltnak tekinti, ezért akár a szélsőségesen irracionális eszmék fizikai megnyilvánulásaira is képes (például a csoportot kétségbe vonó híradásra, a hírt közlő televízió elleni agresszív reakcióra).

A szervezet tevékenységének megerősítését – saját szervezeti értékrendjének hiánya okán – kizárólag a környezetétől várja. A valós társas és társadalmi kapcsolatok hiánya legtöbbször prompt és rossz reakciókat vált ki a szerveződésből. A borderline jellemzőkkel bíró szélsőséges szervezet korábbi cselekményeinek hatásaitól, szankciójától függetlenül kommunikál és tevékenykedik, így az ad hoc reakciói nem alkotnak a környezetükben koherens szervezeti képet. A szélsőséges szervezet reakcióit tehát a szervezet változó értékrendjének pillanatnyi polarizációja alakítja. Más csoportok, személyek negatív előjelűnek értelmezett szóbeli, írásbeli vagy metakommunikatív interakcióit támadásként és/vagy elutasításként kezeli (például egy az ultrák közé sorolt szurkolótábor elleni érzéseiknek hangot adó, korábban a csoporttal szoros kapcsolatban álló azonos érdekű szerveződéshez fenyegető gyűlölettel fordul), és a fennálló kapcsolat minden korábbi interakciójával összefüggésbe hozza. Személlyel, szervezetekkel kapcsolatban szorosnak tűnő vagy felszínes kapcsolatai egyaránt intenzívek és ingadozók.

A borderline jellemzőkkel bíró szélsőséges szervezet társas kötelekeit többnyire az erőszakos kötődés, így a szerveződés számára pótolhatatlan emberek (pél-

38 A borderline személyek rendszeresen átélnek mély depressziós, szorongásos vagy ideges állapotokat. A borderline személyiségzavar (magyarul határeseti személyiségzavar) jellemzői az emberi kapcsolatokat igen megnehezítő gyors hangulatváltozás, a labilis énkép és szélsőséges impulzivitás. E személyek világa és érzelmeik tele vannak konfliktusokkal, hajlamosak a fizikai agresszióra és hirtelen durva viselkedésbe csapó dühkitörésre. Forrás: DSM-IV. A borderline személyiségzavara példa a Julie Taymor rendezésében 2002-ben született remake, a Frida Kahlo festőművészről készített Frida című film címszereplőjének Salma Hayek által megformált karaktere.

dául volt diktátorok, irredenta politikusok) felmagasztalása, illetve leértékelő gyűlölködése (például a dicsőített szélsőséges politikus családjában megismert más valóság, identitású személy hirtelen kirekesztése) váltakozása jellemzi. A szerveződések akciói által kiváltott negatív következmények feldolgozása sajátos (empirikus hiány jellemzi), amelyek háttérben zavart döntési mechanizmus áll. Információhiány esetén a szélsőséges szervezet legutóbbi interakciójának pozitív vagy negatív kimenetele raktározódik el és kerül döntéseinek középpontjába. Ennek oka a szervezet értékzavara, amely kapcsolatainak pillanatnyi minőségétől függően vagy erősen túlértékelő vagy kritikusan lebecsülő. Utóbbira példa lehet egy ultracsoport kriminális gyalázkodása az ellenfél színes bőrű játékosával szemben, ami később, a saját színes bőrű játékos leigazolása után már nem jelenkezik. Ez az értékelési deficit alapjában véve formálja a szervezetet. A szélsőséges szervezet nem tud a környezetébe integrálódni, miközben erőforrásait folyamatosan felemészt a pozíciójának és kapcsolatainak megtartása. Előfordulhat, hogy a szélsőséges szerveződések döntései, illetve a fennmaradását érintő kérdésekben más személyektől, csoportoktól vár támogatást. Ez esetben a túlságosan magas kiszolgáltatottság tapadó, erősen ragaszkodó szervezetté alakítja a szerveződést, ami az egyoldalú kötődés visszaját, többnyire a kezdetektől rettegett visszautasítást idézi elő.

A borderline karakterekkel azonosságot mutató szervezet impulzivitása több területen (például tervezés, kommunikáció, döntés, kiadáskezelés, válaszreakciók kidolgozása stb.) is érzékelhető, ezt egyben a környezete is pozitívnak ítélni. A szervezeti kapcsolatok romlására, valamint más szervezettől, prominens személytől való elválás fenyegettségére paranoid vádaskodásokkal reagál (például az „aki nincs velünk, az ellenünk van” elv kiterjesztése mindenkire). A szerveződés a lebecsülő nyilatkozatokra fizikai támadással, felelőtlen kiadásokkal, akár megsemmisülést is előidéző cselekvéssel (például szándékos és felesleges fizikai atrocitás keresése a túlerőben lévő karhatalommal szemben) és fenyegető gesztusokkal (például betiltott jelképek mellett, felgyújtott zászlók felett protestál) kompenzál. Az ilyen szélsőség gyakorta gerjeszt ok nélkül erőszakot, majd szembesül annak irányíthatatlan nehézségével.

Paranoid jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport³⁹

A paranoid jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport alaptalanul és indokolatlan mértékben gyanakvással lép fel személyek, szervezetek ellen. A csoport többnyire fel-

³⁹ „...A paranoid személyiségzavarban szenvedők általános bizalmatlansággal és gyanakvással viszonyulnak másokhoz, és mivel mindenkiről ártó szándékot feltételeznek, kerülnek a közeli kapcsolatokat. Saját gondolataikba és képességeikbe veletlen bizalmuk, ezzel kapcsolatos reményeik ugyanakkor mértéktelenül erősek lehet-

tételezéseket gyárt arról, hogy kihasználják céljait és tevékenységét, illetve hogy a szerveződés ellen tervet szőnek, a becsapására készülnek. Például egy illegális adathalászattal foglalkozó szélsőséges csoport aránytalan gyanakvással tekint minden adó-, pénzügyi, banki ellenőrzési protokoll megváltoztatására. Például egy távközlési hibában a csoport a megfigyelését, ellehetetlenítését vélelmezi, amire túlzó mértékű károkozással reagál. A szerveződésre hatással lévő tág környezetük, valamint mikroközösségük véleményt alkotó és kifejtő szereplőivel való érintkezésük felszínes. Egy ilyen szélsőséges csoport éberben monitorozza környezetét, olyan jelek és reakció után kutatva, amelyekkel igazolhatja a korábban „feltárt” vagy „megfejtett” előítéleteit. E csoportok beilleszkedése a társadalomba többnyire nem vagy csak részben teljesül, hiszen öntörvényűségüket védő törekvéseik megakadályozzák az ezt veszélyeztető kapcsolatok létrehozását.

A paranoid karakterű szélsőséges csoport bizalmatlansága és eltántoríthatatlan missziója, credója (például a médiában is hangoztatott szélsőjobb és szélsőbaloldali szervezetek kormányzattal szembeni meggyőzhetetlen bizalmatlansága, szélsőséges, kirekesztő, irreális nézeteik) nemcsak a csoport fejlődésének, hanem a társadalomba integrálásának a gátja is. Az ilyen jellemzőkkel bíró csoport autonómiatörekvése kiemelt feladat. A szerveződés a valóságtól eltérően súlyos problémákat észlel a kapcsolati hálójukban lévő vagy együttműködésre törekvő személyek, szervezetek hűségében.

A más személyek, szervezetek lojalitásában vélt csalódások arra készítetik a csoportot, hogy azokat a szervezeti funkcióit erősítse, amelyek megerősítik az elárulással szembeni gyanakvását. A szélsőséges csoport más szervezetek irányába erősen bizalmatlan képet sugároz, ez érzékelhető hatással van a szerveződés működési funkcióira is (például a döntési szituációk vagy verbális válaszreakciók meghozatala). A szerveződés nevében adott többnyire disszonáns kommentárok hátterében az esetleg kiadott információk kockázata áll (például a csoport valós létszámának elrejtése érdekében a szervezet még a támogatóit is eltitkolja). A csoport az elárulásának megakadályozása érdekében többnyire titkos összefüggéseket keres (például a csoport egy társszervezet valamely akcióból való időszakos kimaradása mögött idegen, bomlasztó nemzetbiztonsági jelentést feltételez), „ellességes érdekek” kivédésére vállalkozik (például az „ezeréves alkotmány” védelme vagy a hitetlenek eljövendő támadásainak megelőzése), illetve fennmaradását veszélyeztető csapdák után kutat.

nek [...] Kapcsolataikban szkeptikusak és tartózkodók, mások gyengéivel szemben kíméletlen kritika jellemzi.” Ronald J. Comer: i. m. 549. o. A paranoid személyiségzavar egyik irodalmi példája Kolhaas Mihály, Sütő András Egy lócsiszár virágvasárnapja című könyvének és szindarabjának főszereplője.

A paranoid jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport további ismertetője a tulajdonítás: más szervezeteknek vagy személyeknek többnyire ártó gondolatot, szándékot vagy meggyőződést tulajdonít. Például egy a pénzügyi nagyhatalmak segélyezésének eszközeit és formáit támadó szélsőbaloldali csoport a segélyezésre vonatkozó kiadási adatokat figyelmen kívül hagyva kizsákmányolásnak állítja be a segélyezési akciókat. A fontos vagy irreleváns kérdésekben többnyire más személyeknek, szervezeteknek tulajdonított jellemzők ismeretében hoz döntést és alkot véleményt, amelyet a túlzott elővigyázatosság miatt más szervezetekkel nem oszt meg.

Sajátgatos a paranoid jellegzetességekkel párhuzamosságot mutató csoport idegen környezetben tapasztalható bizonytalansága. A csoport úgy alakítja közleményeit, hírdetményeit és kommentárjait, hogy kizárólag a velük azonos értékközösségben lévő személyeknek, szervezeteknek legyen érthető. Az ilyen karakterű szervezet sajátos látásmódjának megfelelően definiálja környezetét múltbéli és jelenbeli cselekményeit (például a szélsőjobboldali csoportok figyelmen kívül hagyják és egyben felértékelik a második világháborús náci bűnösök tetteit). A csoport az ellene irányuló verbális és fizikai támadásokat nem tűri el, a jóindulatú megjegyzések, nyilatkozatok mögé pedig rejtett rosszakaratot társít. A szervezet érdekei, értekei képviselője ellen intézett feltételezett támadásokra agresszióval, illetve aránytalanul nagy ellentámadással reagál.

E szerveződés bármilyen elutasításra átlagon felüli intenzitással reagál, mivel érzékeny a kudarc kimenetelű helyzetekre. Például egy szélsőjobboldali szervezet összehangolt megtorló akcióra szólítja fel a szimpatizánsait, miután egy tagja a szervezet által támogatott hanglemezt nem tudta megvásárolni. Ha a csoport paranoid jellegű cselekményével ellentétes érvekbe ütközik, inkább kifogatja a kommentárok tartalmát, mintsem hogy korigálja őket.

Skizoid jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport⁴⁰

A skizoid jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport nem törekszik új szervezeti kapcsolatok létrehozására, és a meglévők fenntartását sem igényli. Bizalomra épülő szervezetek közti kapcsolatok megtartása nem jellemzi, mivel a szerveződés mikro- és

40 „...A skizoid személyiségzavarban szenvedőknek mind a kapcsolatteremtéssel, mind érzelmeik kifejezésével nehézségeik vannak. A paranoid személyiségzavarokkal küszködőkhöz hasonlóan ők sem engednek közel másokat magukhoz, mert eredendően szívesebben vannak egyedül.” Forrás: DSM-IV. „Ezek a személyek nem akarnak kapcsolatokat teremteni vagy fenntartani, nem érdekli őket a szexualitás, és a családjuk iránt is közömbösebbek... Szükség esetén képesek stabil – bár távolságtartó – munkahelyi kapcsolatok kialakítására... Általában egyedül élnek, kerülik a társas érintkezést, emiatt társas készségeik is meglehetősen korlátozottak...” Ronald J. Comer: i. m. 549. o. A skizoid személyiség markáns példája a Taxisofőr című film főszereplőjét játszó Robert De Niro, aki a filmben a skizoid személyiségzavar összes tünetét megjelenítette.

makrokörnyezetével egyaránt nem kommunikál. Más szervezetekkel közös célok megvalósításában sem vesz részt, ami pedig a céljaiban előre vinné. Érzéketlen más szervezetek, személyek sérelmeire (például egy másik, részben azonos célért küzdő terrorszervezet elleni leszámolásra nem reagál), képtelen velük a közös célok megvalósítására, mivel a lehetséges és evidens kommunikációs csatornáktól eleve elhúzódik. A környezeti megpróbáltatások okozta változások elszenvedése, vagy a radikális működésbeli korlátozások még a csoporttal érték közösségben élő „társzervezetek” esetében sem készíteti a segítségére.

A skizoid jellegzetességekkel bíró csoport többnyire elszigetelt, elidegenedését a más szervezetektől való mesterséges távolságtartása garantálja. A skizoid jellemzőkkel azonosságot mutató szélsőséges csoport által kitűzött cél, illetve az annak hiányában végzett munka a társas kapcsolatai minőségét is determinálja. Elszigetelt működése majd minden esetben nélkülözi az együttműködést, a kooperációra való készletét. A szerveződés érdekeztettségét nem hátráltatja „társas magánya”, továbbá a hiábavaló, jelentős energiát felemésztő biztonságra törekvő aktivitása. A skizoid karakterekhez hasonlatos csoport nem értékeli a sikert, a fennmaradását elősegítő funkcióinak gyakorlásában (például egy elszigetelt terrorszervezet által megszervezett merénylet végrehajtása után közömbös reakciókat közvetít). Az ilyen csoport eseménytelen működését csak a szervezeti vízióban kiteljesedett, többnyire érzem nélküli képek színesítik (például a csoport ellenségének titulált emlékmű meggyalázása után sikert csak az ez után kihelyezni remélt saját jelképük okoz). A szerveződés kiemelkedő intellektuális tőkéje révén átlagon felüli aktivitást és teljesítményt mutat filozófiai okfejtésben és az abszurd ok-okozati összefüggések kreatálásában. A skizoid jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport a szélsőséges eszmék és gondolatok kidolgozásában, a kreált ideológiák értelmezésében szenzitív, következőképpen előszeretettel hirdeti, kommunikálja filozófiai, vallástörténeti következtetések közlését. A szerveződés kiemelkedő tudáshalmaza magával ragadó vagy elgondolkodtató gondolati párhuzamokat generálhat az ezekre nyitott személyekben, csoportokban. Ellenben mindezek kinyilatkoztatására, továbbá a külső környezettel folytatott kommunikációra még az azonos érdekkörbe tartozó szervezetek, csoportok esetében is alkalmatlan. A csoport szigorú, „befelé gazdagodó” értékrendje alapján az innovatív elméleteit, téziseit és magyarázatait kizárólag csak a beavatottak egy részének nyújtja.

A skizoid jellemzőkkel bíró szélsőséges csoport által folyamatosan tapasztalt monotóniát (például nem észleli a kriminális cselekményeinek következményeit és hatását) nem töri meg a környezete, a csoport eredményei, illetve a sajátosságok elismerést kiváltó situációk. Ebből következik, hogy pozitív vagy negatív kritikára szegényes reakcióval, többnyire elutasítással és a kritika határozott tagadásával reagál. A csoport bizalmatlanságát mutatja, hogy társas interakciója kizárólag a

már meglévő, kialakult bizalmi körén belül található szervezetekre korlátozódik. Az ilyen karakterekkel jellemezhető szélsőség a külső környezet támogatásának vagy az egyetértésnek a hiányát érzékeli, de nem tud változtatni a kialakult és fenntartott negatív gyakorlaton. A más szervezetek, közösségek által kezdeményezett szorosabb összefogás, azonos célorientáltság vagy kooperáció nem ösztönzi. Az ilyen csoport céljait egyedül kreálja, „ünnepeit” maga tartja, eredményeit nem közli, az interakciós csatornákat elkerüli. A skizoid ismérvekkel párhuzamot mutató szélsőséges szervezet formáját tekintve lehet elvakult filozófiai-vallási-ideológiai cél kiszélesítésért magányosan küzdő személyek laza közössége, vagy akár egy magányos, érzelmileg megingathatatlan, gátlástalan irredenta csoport is.

A szélsőséges csoport nem teremt direkt kommunikatív helyzeteket, a markáns szervezeti víziója és jövőképe jelentősebb, mint a szerveződéshez intézett kívülről érkező írásbeli és szóbeli kommentárok. A csoport megalakulásától kezdve érzéketlen más is feltűnő. Ezeket a szervezeteket leginkább a társas kapcsolatok hiánya, a rejtőzködés, a társadalmi normák figyelmen kívül hagyása és a maguk útját járó excentrikus megnyilvánulások jellemzik. Mindezek egyik oka lehet, hogy a csoport nem tapasztalta meg a szervezeti életszakaszokhoz kötődő pozitív visszacsatolásokat és a sztereotípiák, előítéletek tévedéseit, amelyek következtében a társas interakcióik kialakulhattak volna. Az empatív helyzetekben a csoport bizonytalan szervezeti képét többnyire tovább rontja a védekező elzárkózásuk.

Összegzés helyett

A szélsőséges szervezetek, csoportok jelen alternatív szervezeti diagnózisai mindössze a személyeknél alkalmazott mentális zavarok diagnosztikáriumainak lényegi jellemzőin alapuló alternatív értelmezése. Egy szélsőséges szervezet vagy csoport megítélése torz képet mutatna, ha kizárólag a mentális zavarok sémáinak alternatív meghatározására hagyatkoznánk, mivel e szélsőségek is a megalkotott sémáik sajátos definiálását vetítik ki az általuk disszonánsnak ítélt személyekre, szerveződésekre. A téma feldolgozása jelen fázisban mindössze egy alternatív értelmezés mérföldköve. Előfordulhat, hogy a megszokottól eltérő innovatív megközelítés ellenvéleményt szül az olvasóban, mert valójában még részben sincs azonosság a szélsőséges szerveződések szervezeti jellemzői és az egyénekre alkalmazott mentális zavarok kritériumai között. Meglehet azonban, hogy a helyes értelmezés e gondolatok mögött is megtalálható.

A tanulmány elején feltejt figyelemfelkeltő kérdés válaszként olyan szubjektív párhuzamokra és hasonló működési analógiákra utaló jelekre és jegyekre kíván-

tam a figyelmet irányítani, amely megközelítés ez idáig újszerű és ismeretlen volt. Hangsúlyozni szükséges, hogy a négy alternatív szervezeti diagnózis és a személyiségzavarok között vélt vagy valós párhuzam eredménye nem pszichiátriai diagnózis és nem szervezeti szociográfia.

A téma részletesebb, konkrét szélsőséges szervezetek példáin bemutatott elemzése folyamatban van.

Ha az olvasó egy-egy alternatív szervezeti diagnózis kapcsán ráismert valamely magyarországi vagy nemzetközi szélsőséges szervezetre vagy csoportra, az nem véletlen. Meglehet, hogy e megközelítés alternatív eredményei túlmutatnak a vélt vagy valós szervezeti hasonlóságokon, és egyben elemzéssel is szolgálnak néhány szélsőséges szervezetről. Nem volt szándékomban az alternatív szervezeti diagnózisoknál példaként egyetlen konkrét szélsőséges szervezetet, illetve csoportot a megalkotott „szervezeti zavarral” társítani, noha néhány szélsőségre jellemző ismérv és a hozzájuk fűzött példák feltehetően párban járnak az olvasó által társított szervezetekkel. Talán nem véletlenül...

IRODALOM

- Allport, Gordon W.:** Az előítélet. Osiris Kiadó, Budapest, 1999
- Alschuler, Eric et al.:** Biblical Hero Samson May Been Sociopath as Well as Strongman, According to new research. University of California, San Diego, Department of Psychology, Social Sciences, New Releases, February 21, 2001
- Atkinson, Rita L. – Atkinson, Richard C. – Smith, Edward E. – Bem, Daryl J.:** Pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest, 1997
- Brickner, Richard M.:** Is Germany Incurable? J. B. Lippincott, Philadelphia, 1943
- Bruner, Jerome S.:** On perceptual readiness. *Psychological Review*, vol. 64., 1957
- Comer, Ronald J.:** A lélek betegségei. Pszichopatológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2000
- First, Michael B. – Pincus, Harold Alan – Frances, Allen – Widiger, Thomas A.:** A DSM-IV Text Revision. A módosított DSM-IV. Animula Egyesület, Budapest, 2001
- Frances, Allen – Moss, Ruth:** DSM-IV-TR Esettanulmányok. Klinikai útmutató a differenciáldiagnózishoz. Animula Kiadó, Budapest, 2005
- Gimes Gergely – Juhász Attila – Kiss Kálmán – Krekó Péter – Somogyi Zoltán:** Látlelet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéleteesség és intolerancia hazai helyzetéről. Helyzetjelentés és javaslatok. Political Capital, Budapest, 2008, 5–11. o.
http://www.maraalapitvany.hu/upload/eloiiteletesseg_tanulmany_081016.pdf
- Goffman, Erving:** Stigma. Notes on the management of Spoiled Identity. Penguin Books, 1963
- Habermas, Jürgen:** On Systematically Distorted Communication. *Inquiry*, vol. 13., 1970
- Hamilton, David L.:** Stereotyping and intergroup behavior: Some thoughts on the cognitive approach. In: **Hamilton, David L. (ed.):** Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior. Erlbaum, Hillsdale, 1981, pp. 333–354.

Hunyady György – Nguyen Luu Lan Anh: Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok. Eötvös Kiadó, Budapest, 2001

Konrád György: Kerti mulatság. Noran Kiadó Budapest, 2005

Le Bon, Gustave: Psychologie des foules. Félix Alcan, Paris, 1895. [Magyarul: A tömegek lélektana. Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1913; Hatágu Síp Alapítvány Budapest, 1993]

Lengyel Zsuzsanna: Szociálpszichológia. In: **Pataki Ferenc (szerk.):** Csoportközi viszonyok és reprezentációk. Osiris Kiadó, Budapest, 1997, IX. rész

Lippmann, Walter: Public Opinion. Macmillan, New York, 1922

Montefiore, Simon Sebag: Young Stalin. Orion Publishing Group, 2008

Póczik Szilveszter: A nemzetközi terrorizmus fontosabb összetevőiről. *Magyar Tudomány*, 2005/10.

Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M.: Szociálpszichológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2001

Sztemák György: Szélsőséges, erőszakos szervezetek, mint lehetséges veszélyforrások demokratikus társadalmunkban. *Szakmai Szemle*, 2007/3.